

הרב נחום גרינוואלד

שני סוגי ספרי יראה:

על ההבדל בין חסידים למתנגדים בבחירת ספרי מוסר¹

ספרי מוסר המבוססים על שכל אנושי לעומת ספרי היראה הבנויים על דברי רז"ל

בספר 'קול אריה'² להרה"צ המוכיח מפולנאה, תלמיד הבעש"ט, כותב: "יש נאה דורש ואינו נאה מקיים, ולזה צריך לב רחב לידע כל דבר הכתוב בתלמוד ובפוסקים ובספרי מוסר, וכל שכן מי שהוא מלוכלך במדות מגונות, אמרו בגמרא שלא יהא אדם קורא שונה ובוועט, עיין בראשית חכמה באריכות... אך צריך לימוד בספרי מוסר שנבנו על שרשי חז"ל"³.

על חילוק זה מצינו גם בהקדמת ספר התניא, שמבחין בין שני סוגי ספרי מוסר: "ספרי היראה הבנויים ע"פ שכל אנושי בוודאי אינן שווין לכל נפש כי אין כל השכלים והדעות שוות ואין שכל אדם זה מתפעל ומתעורר ממה שמתפעל שכל חבירו... אלא אפילו בספרי היראה אשר יסודתם בהררי קדש מדרשי חז"ל אשר רוח ה' דבר בם ומילתם על לשונם ואורייתא וקב"ה כולא חד... הרי זה דרך כללות לכללות ישראל".

כיוצא בזה מבחין בעל התניא בהל' ת"ת שלו⁴: "ולמוד האגדות מביא גם לידי מעשה להתבונן מתוכן מוסר השכל ומי שלא הגיע למדה זו – ילמוד בספרי מוסר שנבנו דבריהן על המדרשים וההגדות ומאמרי חז"ל"⁵.

1. מקורות רבים בענין זה מצויים כבר במאמרו המצויין של הר"י מונדישין במאסף 'מגדל עז' שבעריכתו (כפר חב"ד, תש"מ), המאמר כאן בא להשלים מקורות ולחדד את המקורות שהובאו שם.

2. ירמיה ח'.

3. אולם למעשה מביא שם המוכיח כדבר שבשגרה את הספרים 'עקידת יצחק', 'חובת הלבבות' וספר ה'ישר'.

4. פ"ב הל' ט. יש לציין שאדמו"ר הזקן אינו פוסק כאן להעדיף מוסר של חז"ל על פני מוסר שכלי מצד עצמם, אלא רק פוסק שמצד דין חיוב לימוד אגדות חז"ל, יוצאים את החיוב על ידי לימוד ספרי מוסר הבנויים על דברי חז"ל.

5. ב'דבש לפי' להחיד"א בערך תורה אות מא, כותב: "ואמרו קדמונינו שעיקר הלימוד לצרף ללימוד שלומד מוסר הבנוי על פי התורה ועל ידי זה לומד תורה בהרהור תשובה ונכנע וזה הלימוד מבטל יצה"ר כי ההכנעה מבטל ליצה"ר כמ"ש בזהר הקדוש והמגיד הזהיר למן שילמוד מוסר". וראה גם בספרו 'לב דוד' פרק שביעי: לא כן העוסק בתורה ומוסר רבותינו כגון ספה"ק ר"ח הבנוי על אדני כסף מדרשי חז"ל וספר זהר כי ודאי לימוד זה עושה נחת רוח ליוצרו כי הוא עסוק בתורה וגם לומד מוסר להכניע את יצרו ואני שמעתי גדולי ישראל יושבי כסאות למשפט ועוסקים בהויות דאביי ורבא להבין ולהורות שהיה להם עת קבוע ללימוד בספר

יש כאן איפוא הבחנה בין ספר מוסר הבנוי על השכל האנושי הבא לשכנע את האדם מצד ההגיון שהוא צריך להתעלות ולהשתפר במדותיו ובמעשיו, לעומת ספרי מוסר שכל עיקרם הוא אוסף מאמרי חז"ל וכל כחם הוא בהבאת אמרות חז"ל שתוכנן רצוף אהבת ה' ויראתו, ועל ידי עצם קריאתם, האדם מתעורר, מכיון שהמאור שבהם מחזיר את האדם למוטב.

לאיזה ספרים הכוונה?

לכאורה, ניתן לומר ששני הספרים המייצגים שני סוגים אלה הם ספרי המוסר הידועים: מצד אחד ספר 'חובת הלבבות', שהוא ספר המוסר הראשון בישראל ואב טיפוס של ספר מוסר שכל כולו מיוסד על השכל, לשכנע את האדם לעלות במעלות המוסר, ומצד שני הוא ספר 'ראשית חכמה' שבנוי ומיוסד על ספרי חז"ל והזהר וכיוצא בו.

ואכן מצינו חלוקה זו בהקדמת ה'ראשית חכמה' עצמו: "כי שאר המחברים שקדמוני המדברים בתשובה ומעשים כתבו התוכחות כפי שכליהם הרחבה כמו החסיד בעל חובת הלבבות ורבינו יונה בשערי תשובה ודומיהם ואני תפשתי לי לעיקר מדברי רבותינו ומדברי הזהר ראשית דבריהם הנוגע למעשה".

הרי יש לנו את ה'חובת הלבבות' וספרי רבינו יונה מצד אחד כספרי מוסר המושתתים על השכל, וה'ראשית חכמה' מצד שני, כספר מוסר המיוסד על מאמרי חז"ל. ניתן לומר אם כן, שמאז ואילך נוצרה החלוקה בין שני סוגי ספרי מוסר: החובת הלבבות אכן הינו הספר המוסר בהא הידועה אך ה'ראשית חכמה' מייצג ספר מוסר מסוג חדש שמיוסד על דברי חז"ל עצמם ובמיוחד דברי הזהר.

אולם למרות מקומו הנצחי של ספר 'חובת הלבבות' כספר המוסר לכל דורש ה', בכל זאת מצינו שלפי המקובלים, עם הופעת הראשית חכמה, הוא החליף את מקומו של ה'חובת הלבבות'.

הקדוש הנזכר המקדש האדם ודיבוריו חיים למאד"י נפש וכה יעשו הרוצים לעבוד ה' לקבוע לימודם בספר הקדוש האמור לעתים". אך לכאורה מהקשר הדברים נראה שאינו מבחין בין ספרי מוסר של גדולי ישראל שעל פי השכל לעומת ספרי מוסר שהם ממאחז"ל, אלא נגד אלו שהוגים בספרי "מוסר וגזירת הפילוסופים ובמוסרם יחתם, לא עשה כלום כי אין מעצור ליצה"ר להתגבר עליו בכל מיני מרמות... ואדרבא לימודים אלו יועילו לתת חרב ביד יצרו להרגו כי יבא לפקפק בדברי רבותינו הקדושים", הרי שהכוונה לשלול לימוד בספרי מוסר של גויים בלבד. ולהלן שם מצינו עוד ספרי מוסר: "וכפעם בפעם ישר יחזו שרשי היראה והענוה בתחילת ספר הרוקח והתחילת ספר חסידים ועשרה פרקים קיצור חובת הלבבות וספר צידה לדרך לרבינו מנחם נ' זרח ושערי תשובה לרבינו יונה ודרך חיים להרב מנחם די לונזאנו וספר הישר המיוחס לרבינו תם... כי הם גופי תורה".

מלבד האמור מצינו בכמה מקומות שהחיד"א מעורר ללמוד בספר 'ראשית חכמה', כגון בספרו 'עבודת הקודש' וב'שם הגדולים' מערכת 'ראשית חכמה', ועוד.

כך מפורש בדברי רבי מאיר פאפרוש בספרו 'אור צדיקים': "ותקרא בכל יום קריאה אחת מספר חובת הלבבות, והמגיד [ב'מגיד משרים' לה' בית יוסף' ס"פ בהר] אמר שטוב ללמוד ממנו הקיצור. ונ"ל דבזמנו לא היה הספר ראשית חכמה והאידינא לא תזוז מיניה".⁷

ואכן בנו של בעל התניא, הרה"ק ר' דובער, אדמו"ר האמצעי מליובאוויטש, אף מדגיש ומפרט בהקדמתו לשו"ע אדמו"ר אביו לאיזה ספרים הכוונה: "ספרי המוסר המיוחדים ע"פ חכמת האמת כס' הראשית חכמה והשל"ה וכה"ג".

[אוצר החכמה]

לימוד 'ראשית חכמה' אצל חסידים

בעצם יש לראות כאן הבדל בין חסידים למתנגדים בראשית החסידות, שהחסידים אימצו לעצמם את ספר 'ראשית חכמה', ספר המייצג את ספר המוסר של הזהר וחז"ל, וראו בו ספר מוסר המביא לידי חסידות, ואילו המתנגדים נמשכו לספר 'חובת הלבבות', וכמעט ולא עיינו בספר 'ראשית חכמה'. (מובן מאליו שגם את ה'חובת הלבבות' למדו אצל חסידים והספר היה מקודש ביותר (כפי שנביא להלן), אך בכל זאת מדובר בכיוון הכללי, שאלו נהו אחרי 'ראשית חכמה' שקבע את אורחות חייהם, ואלו לספרי המוסר שעל פי הגיון בעיקר, ובמיוחד לא הגו ב'ראשית חכמה').

אבחנה זו כבר הובחנה באחד ממכתביו/רשימותיו של אדמו"ר האמצעי מליובאוויטש, שבו הוא מגדיר את ההבדל בין ה'מוכיחים' של החסידים למוכיחים אחרים:⁸

"[החסידות] נתחלקו לב' קלאסין [=כתות] (בדורו של הבעש"ט), א' שכל חסידותם הי' רק הדביקות והתלהבות להתפלל הרבה וכו' והב' במעשה המצות ושקידות הלימוד באהבה רבה עד מיצוי הנפש וגם בסיגופים רבים ותעניות ושק על בשרם ופרושים מכל תענוגי עוה"ז כמו החסידים דבראד והרב החסיד ר"א מוילנא ותלמידיו שנקראים גם היום פרושים, והכל עולה לענין א' שהוא התפשטות גשמיות עוה"ז מתאוות עוה"ז ולידבק בבורא ית' רק זה ע"י עבודה שבלב ומוח בתפלה ומפשיט את עצמו מתאוות והרהורים כו' וזה ע"י שקידה במס"נ על התורה ומצות כו'... וע"כ המוכיחים המעוררים הלב נחלקו בין חסידים שלנו לשלהם כפי הנ"ל וכפי שנמצא בספרים, זה דורש מס' חובת הלבבות ובעל העיקרים ועקידה, וזה דורש מס' ראשית חכמה ושל"ה וכה"ג".

ואכן אנו רואים אצל צדיקי החסידות שתבעו בעיקר ללמוד ולהגות בספר 'ראשית חכמה', ומעולם לא ראינו שהם מורים על לימוד 'חובת הלבבות', כפי שנביא כאן מדברי

6. (ומקבילו ב'אור הישר') סימן כב אות כז.

7. אך ב'שם הגדולים' לחיד"א ערך 'ראשית חכמה' מביא קביעה זו בשם רבי חיים כהן מארס צובא תלמיד הרח"ו.

8. רשימת אדמו"ר האמצעי נדפסה ב'מגדל עז' עמ' שמ"ה.

בעל התניא ושאר צדיקים, ומאיזך, נביא שאצל אלו שהתנגדו לחסידות בעיקר הגו ב'חובת הלבבות' או בספרי רבינו יונה, ואילו הספר 'ראשית חכמה' לא מצוי בסדר המוסר שלהם.

ראשית חכמה מצינו בהנהגות המגיד הגדול ממעזריטש⁹: "להזהר מאוד ללמוד ספרי מוסר בכל יום בפרט ספר הקדוש ראשית חכמה מיניה לא תזוז להתבונן המוסר ולחזור ב' פעמים ולזכור".

כמו כן מצינו בהנהגות הרה"ק מהר"א הגדול מקארלין: "אם יש לך ספר ראשית חכמה – מיניה לא תזוע ותקיים כל הכתוב בו אך לא הסיגופים ותעניות הכתובים, ואז טוב לך".

מחיר 1234567

בהנהגות המיוחסות לבעל 'מאור עיניים'¹⁰: "למוד בכל יום ספרי מוסר כגון ראשית חכמה כי הוא מלא וגדוש בחכמה וביראה ובמידות טובות המשובחת".

עוד בהנהגות בעל 'מאור עיניים' מטשערנוביל¹¹: "ללמוד ספרי מוסר ובפרט ספר ראשית חכמה שער הקדושה וגם כל השערים לא ננעלו לפניך".

אצל בעל התניא לימוד מוסר הוא בעיקר ראשית חכמה וזוהר, ובעצם כד נעיין בדבריו, יתברר שהסיבה שהוא דרש לימוד המוסר היה להביא את האדם לכדי שבירה ומרירות ולכן דרש רק לימוד במדה ובמשורה בזמנים מיוחדים בכדי לשבר את לב האדם הערל¹². ולכן דוקא הלימוד בדבריהם הקדושים הלכוחים מחז"ל ומזהר, יש בכחו לרכך ולמוסס את הלב האבן. אביא את כל המקומות שמצאתי בדבריו בענין זה.

מחיר 1234567

באגרת לחסיד הוא מתאר סדר העבודה¹³: "וסדר רוב לימודו יהי בזהר ובמדרש אך קודם התפלה יהי לימודו בראשית חכמה שער התשובה וסוף שער היראה וסוף שער הקדושה בכדי להכניס יגון ואנחה ולשבור הלב על עוונותיו".

הרב יוסף קאניאק

9. נדפסה בכמה מקומות, ומקורה בכתב-יד של הרה"ק ר' שמעלקי מניקלשברוג, 'תורת המגיד' עמ' כה. רשימה זו היא מקור להרבה הנהגות שיצאו מבית מדרשו של המגיד.

10. צילומו נדפס ב'היכל הבעש"ט' גליון א. יש לציין שההנהגות שנדפסו שם נדפסו גם בספר 'אגרות קודש אדמו"ר הזקן' מהדורת קה"ת כאגרות שספק למי הם וכאילו הם לאחד מאדמו"רי חב"ד, אך ברור שזו טעות והן הן ההנהגות של בעל 'מאור עיניים'.

11. נדפסו ב'היכל הבעש"ט' גליון ב עמ' יד.

12. כך כותב במפורש בדבריו שנביא להלן, וראה גם 'מאמרי אדמו"ר הזקן ענינים' עמ' ש"י: "שלא ללמוד ספרי מוסר כ"א בעת הצורך להשפיל עצמו אבל לא בתמידות כי אנו קטנות המוחין ונופלים מגודל העונש והפגם לעצבות וזה גורם לתאוות ושטותים".

13. אגרות קודש אדמו"ר הזקן' עמ' מ.

כך מצינו אומר ב'מאמרי אדמו"ר הזקן ענינים'¹⁴: "ולכן עצה היעוצה לבחור לו יום א' בשבוע ועכ"פ יום א' בחודש דהיינו ער"ח וילמוד אז בספרי מוסר המדברים בענין התשובה כמו בר"ח שער היראה לבסוף ושער התשובה ושער הקדושה פרק יד".

הספרי

כיוצא בזה ב'מאמרי אדמו"ר הזקן ענינים', כשמבאר מדוע עצות של הרבי אינו פועלות¹⁵: "נשאל מפני מה אין מועיל העצות ששומעים והשיב העצה היא להתבונן תמיד בפחיתות ושפלות עצמו וזה נקרא מארי דחשבנא דהיינו להתבונן שהוא שפל מכ"א... וללמוד ר"ח שער האהבה ובזהר דוקא במקומות גדולים בכ"ג לערך שעה ויראה אך היתה אהבתם גדולה אל ה' ויתרון החשך מן האור אז יבין חשך שלו ואין כוונת הלימוד הזה כדי להתנהג כדרכם כי אפי' אם נוהג עצמו בכל כמו האריז"ל..."

אח"ח 1234567

סגן אחר מצינו ב'מאמרי אדמו"ר הזקן הקצרים'¹⁶: בענין היראה והאהבה בשעת הלימוד העצה הוא שצריך להתבונן שעה א' אעפ"י שאינו נכנס בלבו אך במוחו צריך להתבונן ברוממות הא-ל ית' כח המוח הוא בידו לחשוב כפי רצונו אבל הלב אינו בידו... אעפ"י שנופלים לו מחשבות זרות בעת ההיא אל יחוש לזה וילמוד בעת ההיא ראשית חכמה או זהר בענין היראה ואהבה..."

וממקור נאמן מצאנו לאמור¹⁷: "כשנדפס ס' התניא הק' בשנת תקנ"ו צווה אדמו"ר הזקן נ"ע, אשר כל מי שלא ילמוד את הספר 'ראשית חכמה' לא יניחו אותו ללמוד גם ס' התניא"¹⁸.

הספר החדש

בספר 'חיים וחסד' מהרה"ק ר' חייקיל מאמדור: "וס' ראשית חכמה אשר חיבר איש צדיק וקדוש אשר כל הרואה בו יראה שהקב"ה משתעשע עמו בגן עדן כי בוודאי דבריו דברי רוה"ק".

ב'סדר היום' שהנהיג הרה"ק רבי שלום שכנא מפראהבישט בן המלאך הק', כתוב לאמר¹⁹: "ובכל יום תלמוד לפחות עמוד אחד בראשית חכמה שער היראה ואח"כ בשער

14. עמ' תס. ב'מאמרי אדמו"ר הזקן כתובים' א' עמ' נח ואילך בד"ה וחטאתי נגדי תמיד, בשתי נוסחאותיו גם מבואר שיש ללמוד ראשית חכמה, וכנראה שאין אותו מאמר אלא נוסח אחר של המאמר ב'מאמרי אדה"ז ענינים' שהבאנו בפנים.

15. עמ' שיא.

16. עמ' תקסד.

17. ראה להלן המקור בדברי אדמו"ר רש"ז מקאפוסט זי"ע.

18. השווה 'בית רבי' ח"א עמ' נט... "התחיל [ר' אברהם שיינעס משקלוב, חתן אדמו"ר הזקן בעל התניא] ללמוד בס' הקדוש ר"ח כי רבינו [הזקן, בעל התניא] צוה לאנ"ש ללמוד בו ואמר שמי שלא ילמוד ר"ח לא ילמדו עמו ד"ח [=דברי חסידות].

19. בספר חסד לאברהם מהדורת שפתי צדיקים עמ' קסא.

האהבה עמוד אחד ואח"כ עמוד אחד בשער התשובה רק ביום ערב שבת קודש ובשבת קודש תלמוד בשער הקדושה".

ובלקוטי תורה (טשערנוביל)²⁰: "תלמוד בכל יום ראשית חכמה ועיקר שתקיים מה שאתה לומד כי גדול התלמוד שבמיא לידי מעשה"

על תלמידו של הרה"ק ר"ש מקארלין, הרה"ק ה'שרף' מסטרליסק, נמסר²¹: "שמעתי שצוה ללמוד בכל יום בספר ראשית חכמה לא יגרע יום אחד על כל פנים איזה שורות כאומר תהלים שאין גרעון ואמר שאם נזהר בזה ימצא בר"ח פלאי פלאות לתקן הנפש בדבריו".

תלמידו האחר, הרה"ק ר' אשר מסטולין אף הוא מציין: "יזהר ללמוד קודם השינה ראשית חכמה הגם עמוד אחד רק ישנה וישלש ויזכור והעיקר שילמוד לעשות ולקיים"²².

על 'חובת הלבבות' כספר המיוסד על שכל בלבד

עד כאן מצינו את ההדגשה ללמוד 'ראשית חכמה', אך מה לגבי 'חובת הלבבות', הרי פשוט שגם ספר זה למדו אצל חסידים, אך בעיקר כשזה ביחד עם 'ראשית חכמה', וכל זאת בניגוד לאלו שאינם מזוהים כחסידים, שלא מצאתי כלל שממליצים על 'ראשית חכמה'.

לפני שנביא את אלו מן החסידים שגם המליצו על 'חובת הלבבות' בד בבד עם ה'ראשית חכמה', נביא דעת אדמו"ר הזקן בעל התניא על הספר.

בקטע הבא להלן, ממאמר יוצא מן הכלל של אדמו"ר הזקן, אנו שומעים דברו על השכליות שבספר 'חובת הלבבות' ושבאמת אין ליהודי צורך בכך. המאמר גם מזכיר את העיון בחקירה אלקית שבספר 'חובת הלבבות' שאין צורך לעיין בחקירות אלו²³, אך עיקר החידוש הוא שגם לגבי התעוררות של אהבת ה', אין צורך בעצות המבוארות בחובת הלבבות²⁴.

20. מהדורת תשס"א ירושלים, עמ' טו אות יב

21. 'אמרי קודש' להרה"ק מסטרעליסק.

22. הנהגות הצדיקים כרך א-ב עמ' תע"ד.

23. לא הבאנו כאן כלל את הדיון על אי-לימוד שער היחוד שב'חובת הלבבות', שכבר מצינו מקורות רבים המסתייגים מלימוד שער זה, ודבר זה מצינו בכל החוגים. ראה על כך במבוא לשער היחוד מהדורת לב טוב (ויש להוסיף שם מקורות כהנה וכהנה), כל החידוש הוא רק לגבי השערים האחרים, שמכיון שהספר בנוי על שכל בלבד לכן אינו פועל על כל אחד ואחד כמו ספר המעונן בדברי חז"ל וזהו.

24. דבר זה מפתיע ביותר לפי העולה בפשטות משיטת חב"ד שהיא לכאורה שיטה המיוסדת כל כולה על שכל והתבוננות דוקא! ואכן נגד מגמה זו יצא הקצף של הרבה שטענו נגד שיטת חב"ד, וכיצד יש לפרנס את המגמה השכלתנית של חב"ד עם המבואר כאן? לכך נקדיש אי"ה מאמר מיוחד בהזדמנות אחרת.

וכך מצינו במאמרי אדה"ז פרשיות²⁵:

"רק להבין למה לא נתן משרע"ה עצה ושכל איך להשיג מצות האהבה הא בודאי כולם כאחד רוצים לאהוב את הש"י אבל אינם מגיעין מחמת פחיתתם וגם לא נמצא בתלמוד או במדרש שום עצה ושכל מתנא או מאמורא על מצות האהבה אף שהקדמונים כמו החסיד בעל חה"ל [חובת הלבבות] וכדומה לו שנתנו עצה וחיברו ספרים על מצות האהבה וגם חקירות ושכליות על מציאות ואחדות א"ס ב"ה מחמת שכיוונו לטובת (כלל) ישראל מ"מ באמת אין זה דרך המתקיים כי הוא שכל אנושי ועצתם ושכלם אינו מועיל רק ששיגו אהבה בכלי השכלי אבל באמת הוא ודאי [אינו מהצורך] ולפיכך לא נתן משרע"ה עצה ע"ז... אבל [בני ישראל] יש לכל אחד ואחד אפילו קל שבקלים חלק אלקי ממעל... במצות האהבה אין צריך לשום שכל ועצה כי מבשרי אחזה אלוה... כמו שאין צריך לחקור בשכליות שלא ירצה לחתוך ממנו אבר כן א"צ לחקירות מצות האהבה כי ישראל הם אברים דמטרנותא וד"ל²⁶.

בעצם אנו רואים בדברים אלו את תמצית השקפת החסידות, שעיקר משיכת האדם לאלקיו נובע מעצם זהותו כיהודי, שכן בגלל שבכל יהודי יש נשמה אלוקית, חלק אלוקה ממעל ממש, לכן מנייה וביה האדם מתעורר, ואין ההתעוררות אלא הפחת הניצוץ בלבד. על יסוד זה מיוסד כל ספר התניא לבאר כיצד באמת מהות כל איש ישראל מאוחדת ומחוברת להקב"ה ואף אם לפועל האדם רחוק אך ב"כח" הוא באמת קשור לאלקיו קשר בל ינותק.

לפיכך כאשר אדם לומד תורה ה', ש"אורייתא וקב"ה כולא חד", הרי אותיות התורה מתחברות עם נשמת האדם ומעוררות אותו לאהבת ה'. ולפיכך עדיף ללמוד ספרי מוסר הבנויים על חז"ל מאשר ספרי מוסר הבנויים על השכל²⁷.

אך עם זאת פשיטא שגם אצל חסידים הגו בספר 'חובת הלבבות'.

בהנהגות הרה"ק רבי אלימלך מליזענסק²⁸: ועסוק באימה וביראה באיזו ספרי מוסר בכל יום בראשית חכמה ושל"ה וחובת הלבבות.

25. עמ' תרנז.

26. ראה שם נוסח אחר, ואכמ"ל.

27. ראה גם 'אגרות קודש אדמו"ר הזקן' עמ' שע"א קטע ממכתב שלא ברור מי כתבו (ולכאורה אינו לאחד מאדמו"רי חב"ד): והעיקר שיהי' עת קבוע ללמוד ספרי מוסר כמו ר"ח וספר הישר לר"ת וס' חרדים ובפרט ספר הזהר ויזהר ללמוד אותם בשעה שיש לו מעט התעוררות היראה והאמונה... ואם יראה בעצמו שנתגשם לבו וספרי מוסר אין מועילים לו אזי יראה להתמיד בלימודו יותר ויותר בכל מה דאפשר כי הלא כה דברי כאש".

28. נדפס בריש 'נועם אלימלך'. בצעטיל קטן המפורסם ממליץ רק: "ולא יעבור מללמוד קודם הזיווג פרק טז בר"ח והנהגות האר"י ואם ישאר לו פנאי ילמוד גם פרק יז מר"ח הנ"ל וזה יהי' לו חוק ולא יעבור".

מעניין להביא קטע מיוחד מ"הנהגות ישרות" של "צוואת הרב הצדיק מתלמידי הריב"ש"²⁹: "בכל יום ויום תלמדו ספרי הקדמונים כגון חובת הלבבות ראשית חכמה של"ה חלק א ושער הקדושה [של ה'ראשית חכמה'] ושאר ספרי מוסר הקדמונים דוקא כי לא תבינו מספרי הצדיקים שהיו בזמנינו כלל וכלל אם לא קבלתם דברי מוסר הקדמונים בלבבכם באמת וכך קבלתי מאדוני מורי ורבי ומאוד מאוד אני מזהיר אתכם על זה וכל דברי דברי קבלה"³⁰.

כך מצינו אצל אדמו"ר הצמח צדק:

סיפר כ"ק אדמו"ר [מקאפוסט] שליט"א, שאדמו"ר הצ"צ נ"ע היה לו קביעות ללמוד בכל יום חו"ה ור"ח [חובת הלבבות וראשית חכמה] שעה גדולה³¹.

עוד מסופר³²: "הרבי הצמח צדק היה נוהג בכל יום לפני מנחה ללמוד עשרים דקות חובת הלבבות ובשער הכניעה היו הדפים משחירים דהיינו שהיה ניכר שלמד בזה הרבה"³³. על הרה"ק רבי אברהם דוד מאווריטש נאמר שהיה מלמד שיעור יומי בחובת הלבבות³⁴. על הגאון רבי מאיר שפירא מייסד ישיבת חכמי לובלין מסופר שהיה מוסר שיעור בחובת הלבבות בישיבה על פי הוראת רבו הרה"ק מטשורטקוב³⁵.

29. הנהגות אלו נדפסו בתוך הקונטרס 'דרכי ישרים' שנדפס לראשונה בשנת תקנ"ד ובתוכו אוסף של תורות הרה"ק ר' מענדיל מפרימשלאן ועוד. אך בדפוס אחר (בעותק שאצלי חסר משו"ד) הוסיפו צוואה מאת חסיד לא נודע בשם הנהגות ישרות. ושם אות ז.

הצוואה היא אישית מאד ושם (אות מד) הוא מציין ש"אתם ידעתם ששמשתי שנים הרבה חכם גדול הדור בדור של חכמים ושל צדיקים תלמידי הבעש"ט מורי ורבי הידוע לכם שמפורסם גדול היה לחכם גדול ביניהם וכמעט כל דברי קבלה אשר קבלתי מפה אל פה וכל ימי חיי היה מוכיח אותנו על מדת הגאות ועל כל שאר מדות רעות ועל קיום תורה שבכתב ותורה שבע"פ כפשוטו" וכמו כן ממה שציטטנו בפנים הוא מזכיר את "אדוני מורי ורבי". ולכאורה להלן שם באות מט הוא כותב "בקשתי לגיסיי וכל חבריי תלמידי אדמו"ר רבינו זאב זצ"ל ללמוד עבור נשמתו". האם הכוונה להרה"ק רבי זאב מזיטאמיר בעל 'אור המאיר'? לכאורה התיאור על "שמפורסם לחכם גדול" מתאים לדמותו של הרה"ק הנ"ל, וכמו כן התביעות והדרישות הולמות ספר הנ"ל. אך שמא יש לזהותו עם הרה"ק ר' זאב מטשורנא אוסטראה?

30. על הנקודה, שבכדי לקבל הוראות הצדיקים, יש צורך למוסר, השווה הנאמר להלן מפי הרה"ק מקאפוסט.

31. המקור מצוין להלן בהערה 51.

32. לשמע אזן, מובא במגדל עז עמ' תכב הערה 7.

33. ב"הנהגות טובות" שרשם לעצמו הצ"צ (אגרות קודש הצ"צ ח"ב עמ' קד) מציין לעצמו: "הזכרת כללות עשר שערים של חובת הלבבות".

34. ראה בספרו 'בת עין' מהדורת ברוקלין תשס"ו ח"ב בתולדותיו הנספחות שם עמ' נט: "מיד אחר הרעש הפסיק רבינו מללמוד ברבים את שיעורו בספר חובת הלבבות מכיון שהשיעור היה כגירא בעיני דשיטנא וחשש שעל כך אירע הרעש הנורא".

35. מצוין במבוא לחובת הלבבות מהדורת לב טוב.

בימינו הכריז אחד האדמו"רים על שיעור יומי ב'חובת הלבבות', הלא הוא האדמו"ר מוויזניץ שליט"א בני ברק.

מעניין לציין לדברי ה'מטפחת ספרים' להר"י עמדין שמעיר על בעל ה'יושר לבב' שטוען שאין לעסוק בחקירה אלקית³⁶: "פגע בכבוד חובת הלבבות והנה מצינו שהאר"י ז"ל צוה לגמור בעשי"ת קריאת ספר חובת הלבבות".

בכתבי האריז"ל שלפנינו לא מצינו הוראה כזו, אך בחובת הלבבות מהדורת תע"ז מבואר שהאר"י צוה ללמוד בספר חובת הלבבות³⁷, ויתכן שמכאן מקורו של ר"י עמדין.

דברי ה'צמח צדק' על מהותם של ספרי מוסר הבנויים על אדני המחקר

בתיאור של חכם משכיל אחד שביקר אצל הצמח צדק וכתב עליו "קינה" בהסתלקותו למרות שהיה רחוק מעדת החסידים³⁸, מצינו תיאור מרתק זה על 'יחידות' עם אדמו"ר הצמח צדק כאשר השואל שאל את שאלותיו ומביא עליהם את תשובות הצמח צדק:

ילדות היתה בי והעזתי פני אז מעט לדבר עם האיש המצוין הזה קשות ולדון לפניו בדברים נראים כדברי חידודים על מה שהחסידים מחמירים לאסור העיון והסתכלות בכל ספרי חכמי ישראל החוקרים ובעלי המוסר עד שהם מרגנים אפי' למי שקובע עיונו בס' הישר לר"ת ובשע[רי] ת[שובה] לר[בינו] י[ונה] וכיוצא, כאילו לא נתנה כל חמדת ישראל חכמת ישראל רק באותן ספרי מוסר מספר שחברו המקובלים האחרונים והייתי רוצה לידע אם רוח קדשו של רבינו מדברת מתוך גרונם של בעלי החב"ד בענין זה, או שהם מורים הלכה זו בעצמם כפי מה שנראה בעצמם. ואמר לי הרב:

אעפ"י שכל ספרי החוקרים ספרים קדושים הם וחלילה להרהר אחריהם ומי שמרגן עליהם עתיד ליתן את הדין, מ"מ עצתי יעוצה לכל המקשיבים בקולי למשוך ולסלק ידיהם ממחקר ולהתעסק (אחרי שיתעסקו הרבה בש"ס ופוסקים שהוא הלימוד הראש וראשון לכל הלמודים שבקדושה) בספרי חכמי האמת שדרך הקבלה יותר בטוחה ממזיקים ומכל חשש סכנה מדרך החקירה לפי שהקבלה קלטה סלתה של החקירה ופלטה פסולתה תוכה אכל וקליפתה זרקה³⁹. ואמרתי לו לפי הדברים האלה אפשר וקרוב מאד להיות מנורת המאור יזיק לקוראים בו כראוי, כמתפלא הביט עלי הרב ואמר איני יודע מה מקום לשאלה

36. מהדורת תשנ"ה עמ' קיז.

37. כך מובא במבוא ל'חובת הלבבות' מהדורת לב טוב.

38. אליעזר צוייפל. 'המגיד' שנה עשירית גליון 24 ז תמוז תרכ"ו.

39. השווה דברי ה'צמח צדק' ב'אור התורה' (במדבר הוספות פר' חוקת עמ' 20): "י"ל כמו הפילוספיא ודרכי המופת שבח"ה ובמ"נ הם מטמאים את הטהורים מי שלבו לב טהור אך מי שהוא גיבור וטמא בהרהורים וספיקות באמונה יכול להיות לו טהרה ע"ז. כמ"כ עניני מופתים הם כל אנושי מק"נ וא"צ כלל לסמים אלא למי שנתקלקל יכול זה להועיל כי לגבי ג"ק הטמאות הה"נ הטוב שבק"נ זהו מועיל".

זו, מה למנ[ורת] המ[אור] ולמחקר?⁴⁰ אז השבתי לו בשפה רפה מי שקורא בספר זה בשום לב רואה ויודע שר"י אבוהב היה מכת החוקרים והלך בשיטת הראב"ע והרמב"ם ז"ל. כן, הוא אמר, אבל אני אומר לך שיותר טוב ללמוד ס' ר[אשית] ח[כמה] וס' חרדים וס' שער הקדושה לרח"ו ועל כולם ס' התניא או הבינונים (!).

קראתי, אמרתי לו, גם ס' ר"ח [=ראשית חכמה] וגם ס' של"ה וגם ס' עבודת הקודש ל[רבי מאיר בן] הגבאי ורוב ספרי המקובלים אבל לא מצאתי בהם אותה קורת הרוח שמצאתי בקריאת דברי הרשב"א⁴¹, העיקרים, העקדה, האברבנאל ודומיהם כאלו לא היתה נשמתי מסוגלת כ"א ללמוד דברים שהדעת מקבלתם.

אבל הגידה נא לי בני, אמר, מה היא אצלך מרכז המכוון ונקודת התועלת שלצרכה אתה משתמש בקריאת ספרים אלו, שאם אין כאן כ"א הנאתך בלבד הרי הוא כאלו היית מתלמד חכמת המוזיק או יושב ונהנה בשמיעת ניגונים יפים שמשוררים בפה או בכלי. שאלה גדולה שאלני הרב.

המתנתי מעט והתישבתי בדעתי ואמרתי לו אעפ"י שאין הלכה הזו ברורה אצלי וצריכה עיון אם באמת כן שהוא, שכל לימוד שיש בו עונג ראוי למשוך ידיו ממנו מפני שהנאת התורה אסורה עלינו, שלפי זה מוכרח לומר שכל גדולי עמנו מאז הגאונים והחריפים והבקיאים לא הרגישו, כמעט מן הנמנעות, אבל אם גם נניח שהם כששמחו וכשנהנו היתה הנאתם הנאה רוחנית ושמחתם שמחה של מצוה (ששמחה כזו לא בלבד שהותרה אלא שכן נצטוונו עליה) מ"מ יש בחקירה גם כן תכלית אחת מכוונת לדבר גדול אצלי והוא להבין על ידה דחז"ל בכמה מאגדותיהם התמוהות והזרות והוא החפץ העקרי הנדרש לי בלמוד ספרי המחקר המוזכרים על האגדות.

אמר הרב ז"ל, אין פי' יותר אמיתי ויותר מספיק מפירש"י ז"ל.

הלא רש"י ז"ל, אמרתי, אינו מפרש כי אם פי המלות וקושרן לא יותר ומה יועילנו פירוש זה?

אם לא יועיל, אמר הרב, לא יזיק (אם הייתי זוכה לידע ולהבין אז מה שאני יודע שאני יודע ומבין עתה לא הייתי משמיט את דברי הרב כלאחר יד).

לימוד 'חובת הלבבות' בלבד ללא המלצת 'ראשית חכמה'

אך בעוד שאצל חסידים למדו גם 'חובת הלבבות', הרי אצל אלו שלא הזדהו עם החסידות מעולם לא מצאתי שהמליצו על לימוד 'ראשית חכמה'!

40. לכאורה אף זה ספר שעיקרו מאמרי חז"ל. במכתב הצמח צדק: "ספר מנורת המאור שיכולים ללמוד גם לילדים ובו מבואר מדברי המדות הרבה מאד הנצרך מאד לכל נפש".

41. לא מובן לאיזה ספר של הרשב"א, הכוונה שבנוי על פילסופיה. אולי הכוונה לתשובותיו בשו"ת שלו הדנות בסוגיות של אמונה כמו אלה שכתב נגד המורה וענין נמנע הנמנעות ועוד.

על ספרי מוסר שהיו חביבים על הגר"א מצינו⁴²: "חובת הלבבות זולת שער היחוד, במקום שער היחוד היה אומר שילמד בספר הכוזרי הראשון שהנו קדוש וטהור ועיקרי אמונת ישראל ותורה תלויים בו גם הורה ללמוד מקרא ואגדה ומדרשים".

בקונטרס הצנום המיוחד במינו 'מנחת שמואל' לר' שמואל אב"ד דאליהנוב תלמיד הגר"ח מוואלאזין, שכתב לקראת שנת ההתבודדות שלו בחברון בשנת תרט"ז, הוא כותב⁴³: רוב היום תלמוד ספרי המוסר הק' כמו חובת הלבבות ושל"ה הק' בשער האותיות ואחרון חביב בס' מסילת ישרים... בס' ראשית חכמה לא תלמוד בשנה זו מפני שמבהיל מאוד בעונשים עפ"י הזהר הק'... וזה ראוי לקדושים כמוהו ובדורות הראשונים שהיו בריאים בגופם וחזקים באמונה עפ"י הסוד כראוי לקדושי עליון כמוהו".

ספר שאפשר לזהותו עם אחד מגדולי הדור שהי' מצוין "במעשה המצות ושקידות הלימוד באהבה רבה עד מיצוי הנפש וגם בסיגופים רבים ותעניתים ושק על בשרם ופרושים מכל תענוגי עוה"ז כמו החסידים דבראד והרב החסיד ר"א מוילנא ותלמידיו שנקראים גם היום פרושים"⁴⁴, היה הגאון רבי רפאל מהמבורג שספרו המוסרי 'מרפא לנפש'⁴⁵ כל כולו מושתת על 'חובת הלבבות'.

על גאון ליטאי אחד מסופר: "אחרי המאורעות האחרונים היה רגיל הרב לעיין הרבה בספרי מוסר וביחוד בספר חובת הלבבות"⁴⁶.

חכם ליטאי נוסף, ר' דוד הכהן אשכנזי, כותב⁴⁷: "תקבע עת ללמוד מעט בספרי מוסר כי המוסר הוא כמו תבלין למאכל מרכז את הלבבות ומזכיר את האדם מה חובתו בעולמו תלמוד בס' מסילת ישרים"⁴⁸ ובס' חובת הלבבות וכדומה".

אצל גדולי הונגריה כמו החתם סופר ותלמידיו גם כן ראינו שלמדו עם תלמידיהם בעיקר ספר חובת הלבבות⁴⁹.

42. ספר 'בית יעקב' – תוספות מעשה רב' רשימות מכתב יד הגר"א משקלוב סי' טו.

43. מאמר עצה טובה אות ז'.

44. על תולדות חייו של הגאון ראה ב'זכר צדיק' ושם מתוארת עבודתו הגדולה בסיגופים.

45. נדפס לראשונה בשנת תק"נ.

46. 'הגוול ממינסק' עמ' 123.

47. בצוואתו המועתקת בספר הנהגות הצדיקים ח ג-ד עמ' שצ"ה.

48. על יחס החסידים למסילת ישרים יש דיונים רבים, וגם יש לעיין אם ניתן לסווגו כספר המיוסד על השכל האנושי בלבד.

49. ראה המקורות בספר 'אוהלי תורה' – הישיבה תבניתה ותולדותיה' לר' מרדכי ברויאר עמ' 157.

לימוד 'ראשית חכמה' אצל החסידים בדורות אחרונים

עד כאן הבאנו בעיקר ממקורות מראשית החסידות, על לימוד המוסר בין חסידי חב"ד בזמן הצ"צ ואחריו אנו מתוודעים מדברי כ"ק אדמו"ר מהרש"ז מקאפוסט:

אוצר החכמה

פעם אחת נכנס א' מאנ"ש לכ"ק שליט"א ובדברו שאל ממנו, מפני מה מלפנים כשהיו נוסעים לרבותינו היו באים משם כאדם אחר ממש ועתה נוסעים ושומעים דא"ח הרבה מאד ואין שום תועלת.

והשיב לו שבוודאי תועלת יש גם עתה רק שאז היו מרגישים התועלת ועתה אין מרגישים אותו ואמר שהחסרון הוא עתה מחמת מניעת לימוד ספרי מוסר⁵⁰.

כמו ששמע א' מאנ"ש, אשר כל החסרון עתה מה שאין לומדים ספרי מוסר. וכשנדפס ס' התניא הק' בשנת תקנ"ו ציווה אדמו"ר הזקן נ"ע, אשר כל מי שלא ילמוד את הספר 'ראשית חכמה' לא יניחו אותו ללמוד גם ס' התניא.

הספר 'ראשית חכמה'

והפליג מאד אדמו"ר שליט"א בקדושת הס' ראשית חכמה ואמר שחבר את הספר נגד שם הוי'. כי שער הא', הוא שער היראה, הוא נגד ה' אחרונה בשם הוי'. אח"כ שער האהבה הוא נגד ו' בשם הוי' (מדות). שער הג', הוא שער התשובה, זהו נגד ה' ראשונה בשם הוי', בינה, כידוע שהתשובה הוא בבינה. והשער הד', שער הקדושה, הוא נגד יו"ד דשם הוי' (כידוע שקודש הוא בחכמה). ואח"כ שער הה', שער הענווה, הוא נגד קוצש"י [קוצו של יו"ד] שזהו בכתר, כידוע שהענווה הוא בכתר, כמ"ש הרב המחבר בעצמו בס' ר"ח, ונתבאר הענין בדא"ח בטוב. ואשרי אדם שומע לו לשקוד על דלתותיו יום יום.

בין מוסר לחסידות

אח"כ התחיל לשבח ענין לימוד החסידות ואמר שלימוד החסידות הוא בענינים שלמעלה מהשכל המושג, מרים את האדם מאד ומזככו עד שנעשה אדם אחר לגמרי. אך לזה צריך גם לימוד ספרי מוסר. ואמר שדא"ח נמשלים לאבנים טובות ומרגליות יקרים וספרי מוסר נמשלו לאבנים פשוטות והם היסוד לדא"ח כי היסוד צריך להעשות מדברים פשוטים והיסוד מחזיק את כל הבנין ע"כ צריך ללמוד ר"ח גם ספרי מוסר תחלה וז"ש בזוהר מאן דנטל יסודא נטל כולו⁵¹.

50. השווה מאמרו של אדמו"ר הזקן שהבאנו לעיל.

51. נדפס ב'מגדל עז' להר"י מונדשיין עמ' תכב, ושוב בארוכה מכת"י במאמרו של הר"ע בלוי ב'היכל הבעש"ט' גליון טז.

הדפסת 'קיצור ראשית חכמה' על ידי האדמו"ר מאלכסנדר זי"ע

על חשיבות לימוד ראשית חכמה אצל חסידים ניתן לראות מהעובדה הבאה.

הספר 'קיצור ראשית חכמה' להמקובל מהרי"י פייטו נדפס סמוך אחרי הופעת ספר ראשית חכמה. בשנת תרע"ג הדפיסו "בני הרה"ק אדמו"ר שליט"א מאלכסנדר" את הספר, כאשר בראש הספר מתנוסס מכתב תעודה מאת האדמו"ר רש"צ מאלכסנדר:

כאשר ידעתי שרצון כ"ק מר אחי אדמו"ר הגה"ק זצללה"ה [הישמח ישראל] הי' שיתעורר מי להדפיס עוד הפעם את הספר קיצור ראשית חכמה למען לזכות את הרבים אשר מהדפסה הראשונה כבר ספו תמו וגם בימיו האחרונים קודם הסתלקותו הגיד שנכון מאד להדפיס את הספר הנ"ל וכל אחד ואחד יקח את הברכה לביתו וילמוד בו".

'ראשית חכמה' לעומת 'חובת הלבבות' בבעלזא

על לימוד 'ראשית חכמה' לעומת 'חובת הלבבות' בבעלזא ראה 'צילא דמהימנותא'⁵²: "בבעלזא לא הי' לומדים בספר 'חובת הלבבות'. שמעתי בשם מרן [רבי אהרן מבעלזא] זצ"ל (כמדומה לי בשם [אביו] מרן מוהרי"ד) שאמר מה שצריכים ללמוד בספר חובת הלבבות יכולים למצוא בספר ראשית חכמה.

נוסח אחר במקצת משם אדמו"ר מהרי"ד מבעלזא מובא במבוא לספר 'ראשית חכמה'⁵³: "בחובת הלבבות צריכים להסתכל ובראשית חכמה צריכים ללמוד כי כל החוה"ל נמצא בתוך הר"ח". שם מביא גם ממכתב בן המהרי"ד לחסידי בעלזא קראקא שמצטט מ'צעטל קטן' של אביו: סי"א: "ירגיל את עצמו ללמוד ראשית חכמה בשער הקדושה ובשער היראה ע"כ"⁵⁴.

על יסוד הדבר מצינו דברים מפורשים אצל אדמו"ר מהרי"ד מבעלזא בשם אביו⁵⁵: "שמעתי מפי קודש הקדשים מרן אדמו"ר מהרי"ד זצ"ל לפרש בזה הלשון פעם אחת באתי אצל אבי הקדוש ואמר לי דע שהעיקר שיכול אדם לשבור מדותיו הרעות הוא ע"י התורה

52. מהרה"ח ר' חיים שלמה פריעדמאן נ.י. חש"ד עמ' ו'.

53. מהדורת וואלדמן עמ' 75 בלי לציין מקור.

54. ראה גם תיאור של מתקרב בבעלזא ('היכל הבעש"ט' גליון טו עמ' קנ): "לאט לאט אני הופך להיות יותר בקי בספרות החסידית. הספר הראשון שאני לומד בו נקרא 'ראשית חכמה' ספר מיוסד על קבלה המדריך את האדם לחיות חיי פרישות וביטול ויש שם ציטוטים מרהיבים מאת ספר הזוהר והתחבר בידי רבי אליהו די ווידאש שחי בארץ הקדש באמצע שנות הת"ש לערך, ספר נוסף הוא ספר 'חובת הלבבות' לרבי בחיי אבן פקודא. ספר נוסף שאני קורא בו, הוא ספר 'נועם אלימלך' מהרבי רבי (אלי) מלך מליזענסק, עליו אני עוד יספר בהמשך הספר. הספר הראשון הוצע לי על ידי הקדוש מבעלזא בעצמו; השני, הובא לתשומת לבי על ידי החסידים".

55. 'לקט כתבי קודש' לאדמו"ר רי בעלזא, בראשית עמ' ח.

הקדושה ולא ע"י שכלו ועצתו ולא ע"י שכל ועצת חבירו וגם לא ע"י ספרי המחקר הבנויים על מדות ועל דרך המוסר רק על פי התורה הקדושה יכול אדם להלהיב לבו כיקוד אש לדבק את עצמו להקב"ה ולא ע"י שכלו ועצתו כי אעפ"י שלפעמים נראה לו לאדם שגם ע"י שכלו או ע"י ספרים הנ"ל נתלהב לבו להקב"ה זה אינו רק לפי שעה אבל לא להתקיים משא"כ ע"י התורה הקדושה היא עומדת לעד כמו שהתורה הקדושה היא נצחית ואע"פ שנראה לו לפעמים שלא פעלה אצלו התורה הקדושה הנה אע"פ שלא פעלה לאלתר מכל מקום ישאר אצלו הקדושה להבא כשיבא אח"כ לעסוק באיזה מצוה ובעבודת הבורא ב"ה אז יתעורר אצלו הכח של קדושת התורה".

היכל הבעש"ט

11224567

היכל הבעש"ט

הדפסה ברזולוציית מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן התוכנה

היכל הבעש"ט - כה: מאסף למשנת החסידות (2) {0} עמוד מס': 181 הודפס ע"י אוצר החכמה